

УДК 378.011.3-051:373.3]-047.64(045)
DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2021.77-2.22>

І. М. Толмачова

кандидат педагогічних наук, доцент,
професор кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

І. М. Штанкевський

здобувач вищої освіти кафедри педагогіки, психології, початкової освіти та освітнього менеджменту
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

ОБҐРУНТУВАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ ДО РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ СВІДОМОСТІ Й АКТИВНОСТІ

Статтю присвячено обґрунтуванню педагогічних умов управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності. Авторами виявлено суперечності між необхідністю професійної підготовки здобувачів вищої освіти до реалізації принципу свідомості й активності з урахуванням завдань кожного етапу початкової освіти на засадах Концепції «Нова українська школа» та недостатньою кількістю теоретичних розвідок і навчально-методичного забезпечення цього процесу в закладах вищої освіти педагогічного профілю.

Відповідно до логіки дослідження розглянуто суть понять «принципи навчання», «принцип свідомості й активності», «управління», «педагогічні умови». На основі проведеного аналізу виявлено, що управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності – це обов'язковий компонент процесу формування професійної компетентності, що базується на загальноприйнятій концепції управління соціально-педагогічними системами та реалізується через суб'єкт-суб'єктні відносини як комплекс взаємодій майбутніх фахівців і педагогічного колективу закладу вищої освіти в процесі управлінського впливу. Результатом управління процесом підготовки майбутніх фахівців до реалізації принципу свідомості й активності є професійна готовність ефективно діяти в означеному професійному напрямі.

Зазначено, що забезпечення управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності можлива лише за певних умов, які відбивають призначення, суть і специфіку цього процесу.

Було виділено та обґрунтовано педагогічні умови роботи зі здобувачами вищої освіти: формування пізнавальних потреб майбутніх фахівців та управління діалогічним середовищем у процесі навчальних занять. Узагальнено, що лише комплексне забезпечення виділених умов може стати підґрунтям результативності управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності.

До перспектив подальших наукових пошуків щодо впровадження обґрунтованих педагогічних умов управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності зараховано розробку та реалізацію методичних аспектів цієї роботи.

Ключові слова: управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи, педагогічні умови, принцип свідомості й активності.

Постановка проблеми. Здійснення реформ, що зумовлені цивілізаційними, соціальними та економічними змінами у світі, інтеграція України в європейський освітній простір, модернізація вітчизняної системи освіти висувають нові вимоги до особистості педагога та результатів його професійної діяльності.

Професійна діяльність учителя початкової школи посідає особливо важливе місце, що пояснюється, насамперед, її унікальністю та багатовекторністю, суттєвим впливом на становлення здобувача загальної середньої освіти як суб'єкта життєдіяльності.

Своєрідним дороговказом модернізації системи загальної середньої освіти в Україні є

Концепція «Нова українська школа», в якій зазначено, що держава потребує підготовки вчителя, який здатний діяти в умовах інноваційних змін, реалізовувати нові освітні стандарти на засадах педагогіки співробітництва, інноваційності [6]. На перший план у системі вищої педагогічної освіти висуваються завдання, пов'язані із забезпеченням загальнотеоретичної та дидактико-методичної підготовки майбутніх учителів початкової школи відповідно до сучасних викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Професійну підготовку майбутніх педагогів досліджували вітчизняні вчені за такими напрямками: теоретичні засади та підходи до визна-

чення дидактичних принципів освітнього процесу у ЗВО (І. Зязюн, В. Максименко, О. Савченко, Н. Чайченко); зміст і методи дидактичної підготовки майбутніх педагогів (Т. Ільїна, В. Ільченко, М. Левіна, В. Онищук, В. Паламарчук), структура професійної компетентності (Н. Бібік, С. Бондар, О. Пометун) тощо.

Теоретичні аспекти підготовки майбутніх учителів на компетентнісній основі у ЗВО знайшли відображення у працях В. Андрущенко, В. Бондаря, М. Євтуха, В. Кременя, Н. Ничкало, С. Сисоєвої, Л. Хомич та ін.

Аналіз джерельної бази засвідчив, що фахова підготовка майбутнього вчителя початкової школи в умовах неперервності педагогічної освіти в закладі вищої освіти забезпечує реалізацію цілей кожного із ступенів згідно із загальними цілями підготовки педагогічних працівників, диференційований та інтегрований підходи до формування освіти, її принципово новий зміст.

Науковці наголошують на важливості системного поетапного реформування системи підготовки вчителя початкової школи, адже саме від нього залежить успіх реалізації компетентнісної парадигми шкільної освіти.

У контексті цієї парадигми, яка містить компоненти, спрямовані на самореалізацію, усвідомлені дії, творчість, одним із результатів освіти є сформованість ключової компетентності «уміння вчитися впродовж життя». Своєю чергою процес її формування передбачає ефективну реалізацію вчителем дидактичного принципу свідомості й активності.

Теоретичний аналіз наукових праць та практичного досвіду професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи дозволив виявити суперечності між необхідністю професійної підготовки здобувачів вищої освіти до реалізації принципу свідомості й активності з урахуванням завдань кожного етапу початкової освіти на засадах Концепції «Нова українська школа» та недостатньою кількістю теоретичних розвідок і навчально-методичного забезпечення цього процесу в закладах вищої освіти педагогічного профілю відповідно до вимог сьогодення.

Мета статті полягає у виділенні та обґрунтуванні педагогічних умов управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності.

Для досягнення мети було застосовано теоретичний аналіз науково-педагогічних джерел задля визначення науково-теоретичного підґрунтя, вивчення науково-педагогічного досвіду з цієї проблематики, систематизацію й узагальнення теоретичних підходів задля з'ясування суті управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності та визначення педагогічних умов цього процесу.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняна педагогічна наука розкриває систему дидактичних принципів, виходячи з розуміння суті освітнього процесу. Ця система ґрунтується на принципах: зв'язку змісту й методів навчання з національною культурою і традиціями; виховуючого характеру навчання, науковості, систематичності, наступності, свідомості й активності учнів, наочності, доступності, індивідуалізації процесу навчання, уважного вивчення інтересів, здібностей, нахилів кожної людини тощо. Система принципів навчання є відкритою, вона розширюється через необхідність відповідати на нові виклики в освітнянській галузі.

Принципи навчання можна визначити як «керівні ідеї, головну вимогу до діяльності, поведінки» [1, с. 25]. Також під принципами навчання (дидактичними принципами) В. Максименко розуміє «систему основоположних вимог, якими керуються при визначенні змісту, форм організації і методів навчання відповідно до мети і загальних завдань навчання і виховання, а також відповідно до закономірностей процесу навчання» [7, с. 153].

У сучасній дидактиці існує система принципів навчання, один із яких – принцип свідомості й активності. Принцип свідомості й активності, що завжди займав провідне місце в історії вітчизняної та зарубіжної педагогіки, є одним із найважливіших і в сучасній педагогіці. «Активність – важливіша умова досягнення цілі в освіті, і тому її можна вважати основоположною категорією дидактики», – підкреслює І. Зязюн [4, с. 16]. На думку Н. Чайченко, «принцип свідомості й активності ґрунтується на тому, що учень у сучасній педагогіці є суб'єктом процесу навчання. Тому учні мають усвідомлювати цілі учіння, планувати й організувати свою роботу, усвідомлювати особистісну значущість її результатів. У процесі навчання співвідношення педагогічного керівництва й свідомої творчої праці учнів можливе за умови додержання принципу свідомості, активності й самостійності» [13, с. 334]. Основними аспектами принципу свідомості й активності В. Максименко вважає «свідоме розуміння учнями навчального матеріалу, свідоме ставлення їх до навчальних занять, формування в учнях пізнавальної активності» [7, с. 156].

Принцип свідомості й активності в навчанні набуває великого значення й у контексті реалізації Концепції «Нова Українська школа», в якій визначено систему ключових компетентностей, серед них – «уміння вчитися впродовж життя: здатність до пошуку та засвоєння нових знань, набуття нових вмінь і навичок, організації навчального процесу (власного і колективного), зокрема через ефективне керування ресурсами та інформаційними потоками, вміння визначати навчальні цілі та способи їх досягнення, вибудовувати свою

освітньо-професійну траєкторію, оцінювати власні результати навчання, навчатися впродовж життя» [6, с. 11].

З іншого боку, Н. Чайченко зазначає, що сучасний педагог не має цілісної картини щодо реалізації принципу свідомості навчання у власній практиці [13].

Проблематика професійної підготовки вчителя в умовах реформування всіх складників системи освіти в Україні залишається одним із центральних напрямів досліджень у педагогічній науці. У контексті нашої розвідки важливо зазначити, що стратегія розвитку сучасного українського суспільства в умовах соціально-економічних реформ об'єктивно потребує підвищення вимог й до освітньої системи та професійної підготовки нової генерації фахівців.

Різні аспекти управління якістю професійної підготовки майбутніх учителів відображено в працях вітчизняних учених Г. Єльнікової, Л. Петриченко, А. Харківської та інших.

В актуальних наукових джерелах міститься багато визначень понять «управління», «управління в освіті», «педагогічне управління». Так, у «Філософському енциклопедичному словнику» подано трактування управління (керування) як «функцію високоорганізованих систем (соціологічних, біологічних, технічних), що забезпечує їхню структурну цілісність, підтримання заданого режиму діяльності, реалізацію програми досягнення мети» [12, с. 657].

У роботах багатьох науковців розкривається зміст терміна «управління», зокрема, Г. Єльнікова («особливий вид людської діяльності в умовах постійних змін внутрішнього та зовнішнього середовища, який забезпечує цілеспрямований вплив на керовану систему для збереження і впорядкування її в межах заданих параметрів на основі закономірностей її розвитку та дії механізмів самоуправління») [2, с. 19], З. Рябова («за формою це процес об'єктивного інформування суб'єктів про стан освітньої системи, що забезпечує її відкритість та сприяє прийняттю на цій основі управлінського рішення для прогнозування політики подальшої діяльності») [11, с. 215], О. Мармаза («вид діяльності, який забезпечує оптимальне функціонування та розвиток систем, узгоджує та координує діяльність людей щодо досягнення спільної мети») [8, с. 35] та ін.

На основі проведеного аналізу визначено, що управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності – це обов'язковий компонент професійної компетентності, що базується на загальноприйнятому понятті управління соціально-педагогічними системами та реалізується через суб'єкт-суб'єктні відносини як комплекс взаємодій майбутніх фахівців і педагогічного

колективу закладу вищої освіти в процесі управлінського впливу, відображає зв'язки між її структурними компонентами для досягнення мети діяльності.

Результатом управління процесом підготовки майбутніх фахівців до реалізації принципу свідомості й активності є професійна готовність ефективно діяти в означеному аспекті.

Управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності можна забезпечити лише за певних умов, які відбивають суть, призначення і специфіку цього процесу.

Автори «Філософського енциклопедичного словника» визначають умову як «універсальне відношення речі до тих факторів, завдяки яким вона виникає й існує (лат. factor – чинник)» [12, с. 261]. Отже умова – це рушійна сила причини будь-якого процесу. За наявності відповідних умов властивості речей переходять із можливості в дійсність. При цьому активним, діяльним фактором впливу умов на спосіб існування певної речі виступає людина.

Педагогічні умови, на думку О. Пехоти, представляють «систему певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, що об'єктивно склалися чи суб'єктивно створені, необхідних для досягнення конкретної педагогічної мети» [9, с. 351].

У контексті цієї розвідки було виділено педагогічні умови, які, на наш погляд, сприятимуть управлінню процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності: цілеспрямоване формування пізнавальних потреб здобувачів вищої освіти та управління діалогічним середовищем у процесі навчальних занять.

Проблематика формування пізнавальних потреб знайшла глибоке обґрунтування в працях психологів та педагогів (Б. Ананьєв, Л. Божович, П. Гальперін, І. Лернер, О. Матюшкін, М. Махмутов та ін.). Ми погоджуємося з науковцями в тому, що пізнавальна потреба – не нестача знань, а властивість особистості відчувати потребу в них. Лише тоді, коли є необхідність, яка спонукає людину до діяльності, стимулюється і активність особистості. Пізнавальні потреби та пізнавальна активність особистості є взаємозв'язаними, взаємозумовленими якістьми. Характерною рисою пізнавальної активності є її предметна спрямованість на виявлення та відкриття нового, невідомого та на його засвоєння.

Поділяємо думку О. Ільченко, що формування стійких мотивів навчально-пізнавальної діяльності студентів забезпечують «фасилітація навчальної діяльності; індивідуалізація навчально-професійної діяльності; урізноманітнення форм і методів самостійної роботи студентів; відповідний

стиль роботи педагога; надання студентам більшої свободи вибору предметів, що вивчаються, та способу діяльності; використання методів, форм і прийомів навчання проблемного, інтерактивного та науково-дослідного характеру; формування стійкого інтересу до професії; усвідомлення найбільшближчих і кінцевих цілей навчання (близької і дальньої перспективи)» [5, с. 166]. Вважаємо, що ці чинники доречно забезпечувати і в процесі формування пізнавальних потреб здобувачів вищої освіти.

Від рівня сформованості пізнавальних потреб, серед яких внутрішні, професійно зорієнтовані мотиви (високий пізнавальний інтерес) мають домінувати над зовнішніми, вузькоособистісними (низький пізнавальний інтерес), залежить ефективність пізнавальної діяльності майбутніх учителів.

Для досягнення такого результату в педагогічному закладі вищої освіти має бути організована цілеспрямована, систематична робота на основі партнерства і суб'єкт-суб'єктної взаємодії учасників освітнього процесу. Ця обставина зумовила вибір другої педагогічної умови в контексті вибраної проблематики.

Поняття «діалогічне навчальне середовище» привертає значну увагу учених. Зокрема, науковцями розробляються питання організації й використання можливостей навчального середовища в контексті специфічності його типу: освітнє, гуманітарне, техногенне тощо. У цьому аспекті навчальне діалогічне середовище ми розглядаємо як систему взаємодії всіх суб'єктів освітнього процесу, яка спрямована на узгодження й об'єднання їхніх цілей для розвитку кожної особистості.

М. Шевчук вважає, що «управління в діалогічному навчальному середовищі дає змогу перетворити пізнавальний процес із механічного засвоєння «чужих» знань на створення індивідуального особистісно значущого знання» [14, с. 118].

На думку І. Зязюна, Л. Крамущенко, І. Кривонос, «управління у діалогічному просторі не зводиться до вказівок на шляхи виправлення, а ґрунтується на формуванні самооцінки майбутнього вчителя. Оціночне судження в такому разі переходить площину співробітництва, рівності і активності обох сторін» [3, с. 116].

М. Шевчук підкреслює, що «діалогічні умови в управлінні процесом формування професійної компетентності майбутніх учителів початкової школи дають змогу реалізувати ідеї гуманістичної педагогіки і передбачають децентрацію позиції викладача і домінанту на позиції студента, які зумовлені взаємовпливом поглядів. Створення діалогічного середовища в управлінні підготовкою майбутнього фахівця дозволяє подолати дистанціювання у взаємодії суб'єктів процесу формування професійної компетентності, створити атмосферу співучасті та співтворчості» [14, с. 118–119].

У Професійному стандарті за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель із початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)», затвердженому Наказом Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства від 23.12.2020 р. № 2736, у переліку трудових функцій (професійних компетентностей, що входять до них) визначено однією із функцій позицію «партнерська взаємодія з учасниками освітнього процесу», яка включає компетентність педагогічного партнерства, що характеризується, в т.ч., здатністю до суб'єкт-суб'єктної (рівноправної та особистісно зорієнтованої) взаємодії [10, с. 7]. Цей підхід відображає сучасні вимоги до вектора професійного розвитку вчителя в діалогічному контексті. Саме створення діалогічного середовища у процесі навчальних занять дає змогу майбутньому вчителю набувати досвіду педагогічного партнерства в закладі вищої освіти, що може забезпечити сформованість комплексу відповідних професійних умінь.

Отже, розробка педагогічної умови, яка полягає в управлінні діалогічним середовищем у процесі навчальних занять, відповідає демократичним ідеалам в управлінні і дає змогу будувати процес підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності на засадах партнерства, педагогічної підтримки та співробітництва для досягнення більш високого рівня сформованості всіх складників професійної компетентності.

Системне забезпечення виділених педагогічних умов може стати запорукою ефективності управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності.

Висновки і пропозиції. Модернізація системи вищої педагогічної освіти висуває нові вимоги до особистості педагога, передусім, учителя початкової школи, рівень професійної готовності якого має відповідати викликам часу.

Управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності – обов'язковий компонент професійної компетентності, що базується на загальноприйнятому понятті управління соціально-педагогічними системами та реалізується через суб'єкт-суб'єктні відносини як комплекс взаємодій майбутніх фахівців і педагогічного колективу закладу вищої освіти в процесі управлінського впливу.

Виділено та обґрунтовано педагогічні умови забезпечення цього напрямку фахової підготовки: цілеспрямоване формування пізнавальних потреб здобувачів вищої освіти та управління діалогічним середовищем у процесі навчальних занять.

Перспективою подальших наукових пошуків вважаємо розробку методичних аспектів щодо

впровадження обґрунтованих педагогічних умов управління процесом підготовки майбутніх учителів початкової школи до реалізації принципу свідомості й активності.

Список використаної літератури:

1. Березюк О., Власенко О. Дидактика: теорія і практика : навч.-метод. посіб. для студ. гуманітарних факультетів. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. 212 с.
2. Єльнікова Г. Наукові основи розвитку управління загальною середньою освітою в регіоні : монографія. Київ : ДАККО, 1999. 303 с.
3. Зязюн І., Крамущенко Л., Кривонос І. та ін. Педагогічна майстерність : підручник / за ред. І. Зязюна. 2-ге вид., переробл. і допов. Київ : Вища школа, 2004. 422 с.
4. Зязюн І. Неперервна освіта як основа соціального поступу. *Неперервна професійна освіта: теорія і практика* : збірник наук. праць. Ч. 1 / за ред. І. Зязюна, Н. Ничкало. Київ : АПНУ, 2001. С. 15–23.
5. Ільченко О. Формування стійких мотивів навчально-пізнавальної діяльності студентів: вимога часу. *Філософські обрії* : наук.-теорет. журнал. 2019. Вип. 42. С. 164–167.
6. Концепція «Нова українська школа». URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 21.05.2021).
7. Максименко В. Дидактика: курс лекцій : навч. посіб. Хмельницький : ХмЦНП, 2013. 222 с.
8. Мармаза О. Менеджмент освітньої організації. Харків : ТОВ «Щедра садиба», 2017. 126 с.
9. Пехота О. Підготовка майбутнього вчителя до впровадження педагогічних технологій : навч. посібник / ред. І. Зязюн, О. Пехота. Київ : А.С.К., 2003. 240 с.
10. Про затвердження професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» : Наказ Мінекономіки від 23.12.2020 р. № 2736. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v2736915-20#Text> (дата звернення 21.05.2021).
11. Рябова З. Проектування та оцінювання моделі управління підготовкою фахівців з педагогіки вищої школи в умовах заочної форми навчання. *Теорія та методика управління освітою*. Theory and methods of educational management. 2014. Вип. 3 (14). С. 1–2.
12. Філософський енциклопедичний словник / наук. ред.: Л.В. Озадовська, Н.П. Поліщук. Київ : Абрис, 2002. 751 с. URL: <http://repository.ldufk.edu.ua/handle/34606048/24555> (дата звернення 21.05.2021).
13. Чайченко Н. Дидактичний принцип свідомості, активності й самостійності учнів у навчанні хімії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Педагогіка і психологія. 2015. № 44. С. 333–337. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_pp_2015_44_78 (дата звернення: 18.05.2021).
14. Шевчук М. Управління процесом формування професійної компетентності майбутніх учителів музики засобами педагогічного проектування : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06. Київ, 2015. 218 с. URL: http://umo.edu.ua/images/content/spec_rada/dasertacii/%D0%A8%D0%B5%D0%B2%D1%87%D1%83%D0%BA%20%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80.pdf (дата звернення 25.05.2021).

Tolmachova I., Shtankevsky I. Substantiation of pedagogical conditions of management of the process of training future primary school teachers for implementation of the principle of consciousness and activity

The article is devoted to the substantiation of pedagogical conditions of management of the process of preparation of future primary school teachers for the realization of the principle of consciousness and activity. The authors found contradictions between the need for professional training of higher education students to implement the principle of consciousness and activity with taking into account the tasks of each stage of primary education on the basis of the Concept "New Ukrainian School", and the lack of theoretical research, educational and methodological support of this process in higher education institutions of pedagogical profile.

According to the logic of the study, it was considered the essence of the concepts "principles of learning", "principle of consciousness and activity", "management" and "pedagogical conditions". Based on the analysis, it was found that the management of the process of preparing future primary school teachers to implement the principle of consciousness and activity is a mandatory component of the process of forming professional competence, based on the common concept of management of socio-pedagogical systems, and implemented through the relations of the subjects of the educational process, as a complex of interactions of future specialists and pedagogical staff of a higher education institution in the process of managerial influence. The result of managing the process of training future professionals to implement the principle of consciousness and activity is a professional willingness to act effectively in this professional direction.

It is noted that ensuring the management of the process of training future primary school teachers to implement the principle of consciousness and activity is possible only under certain conditions that reflect the purpose, nature and specificity of this process.

The following pedagogical conditions of work with applicants for higher education were identified and substantiated: the formation of cognitive needs of future professionals and the management of the dialogic environment in the learning process. It is generalized that only the comprehensive provision of the selected conditions can be the basis for the effectiveness of the management of the process of preparing future primary school teachers to implement the principle of consciousness and activity.

The development and implementation of methodological aspects of this work are among the prospects for further research to implement sound pedagogical conditions for managing the process of training future primary school teachers to implement the principle of consciousness and activity.

Key words: *management of the process of training future primary school teachers, pedagogical conditions, the principle of consciousness and activity.*